

تأثیر دو قارچ میکوریز *Glomus intraradices* و *Glomus mosseae* بر بیماری پوسیدگی ریشه نخودفرنگی با عامل *Fusarium solani* f. sp. *pisi* در شرایط گلخانه ای

۱. محبوبه سهرابی؛ ۲. حمید محمدی*؛ ۳. امیر حسین محمدی
۲. ۱. دانشجوی سابق کارشناسی ارشد و استادیار بیماری شناسی گیاهی، دانشگاه شهید باهنر کرمان
۳. استادیار بیماری شناسی گیاهی، مؤسسه تحقیقات پسته کشور
(تاریخ دریافت: ۹۲/۹/۱۹ - تاریخ تصویب: ۹۳/۵/۱۶)

چکیده

در این مطالعه تأثیر دو قارچ *Glomus mosseae* و *G. intraradices* به تنهایی و ترکیب آنها بر فاکتورهای رشد، میزان کلروفیل و بیماری پوسیدگی ریشه نخودفرنگی با عامل *Fusarium solani* f. sp. *pisi* در شرایط گلخانه ای ارزیابی شد. آزمایش به صورت فاکتوریل در قالب طرح پایه ای کاملاً تصادفی با هشت تیمار و چهار تکرار انجام شد. براساس نتایج به دست آمده همه تیمارهای مربوط به قارچ های میکوریز باعث افزایش فاکتورهای رشد و کلروفیل نسبت به گیاهان شاهد شدند. از بین تیمارهای مورد استفاده، *G. mosseae* نسبت به تیمار *G. intraradices* و تیمار ترکیبی دو قارچ میکوریز بسیار مؤثرتر بود. مایه زنی گیاهان با عامل بیمارگر در غیاب قارچ های میکوریز، باعث کاهش معنی دار فاکتورهای رشد و غلظت کلروفیل (در سطح ۱ درصد) نسبت به گیاهان شاهد شد. در حضور قارچ های میکوریز کلنیزاسیون ریشه توسط عامل بیمارگر کاهش یافت و تیمار *G. mosseae* نسبت به تیمارهای دیگر تأثیر بیشتری داشت. در گیاهان میکوریزی که با عامل بیمارگر مایه زنی شده بودند، افزایش معنی داری در فاکتورهای رشد و غلظت کلروفیل در مقایسه با شاهد آلوده مشاهده شد. براساس نتایج به دست آمده تیمار *G. mosseae* بهترین تأثیر را در کاهش شدت بیماری و افزایش فاکتورهای رشد نخودفرنگی دارد.

کلیدواژه‌گان: فاکتورهای رشد، کلروفیل، Arbuscular mycorrhiza، *Pisum sativum*.

مقدمه

Sacc. f.sp. *pisi* H. N. Hans به عنوان عامل پوسیدگی ریشه در نخودفرنگی تعیین شده است (Westerlund et al., 1974). مبارزه با قارچ فوزاریوم مانند بیشتر قارچ های خاکزاد کار چندان ساده ای نیست. روش های مختلفی از جمله فیزیکی، شیمیایی، زراعی، بیولوژیکی و تلفیقی می تواند برای کنترل عوامل بیماری زای گیاهی استفاده شوند (Naseby et al., 2000). تاکنون، تحقیقات زیادی درباره کنترل بیولوژیکی عوامل بیمارگر گیاهی انجام شده است و میکروارگانیسم های زیادی تحت شرایط باغی و مزرعه ای بررسی شده اند (Whipps et al., 2004). از جمله نمونه های موفق در این زمینه استفاده از گونه های مختلف قارچ های میکوریز داخلی از جمله

نخودفرنگی (*Pisum sativum* L.) گیاهی یک ساله از تیره بقولات (Fabaceae) است. براساس آمار ارائه شده توسط FAO بیماری های قارچی بیشترین سهم را در ایجاد خسارت و در نتیجه کاهش میزان محصول در نخودفرنگی دارند (Nene et al., 1991). از میان یکصد و پانزده بیماری گزارش شده روی نخودفرنگی، پوسیدگی فوزاریومی ریشه اهمیت بیشتری دارد (Nene et al., 1991). بیماری پوسیدگی سیاه ریشه نخودفرنگی اولین بار، در سال ۱۹۶۹، از ایالت واشنگتن و سپس، از کالیفرنیا و هندوستان گزارش شد. براساس مطالعات انجام شده فرم اختصاصی *Fusarium solani* (Mart.)

بیماری ایجاد شده توسط دو گونه *Verticillium albo-atrum* و *F. oxysporum* f.sp. *medicagenis* در این گیاه نیز کاهش می‌یابد (Hwang et al., 1992). مطالعه‌ای که فیلیون و همکاران (Fillion et al., 2003) در مورد لوبیا انجام دادند، بیانگر آن است که مایه‌زنی *G. intraradices* باعث کاهش علائم پوسیدگی ریشه لوبیا بر اثر *Fusarium solani* f.sp. *phaseoli* و همچنین، کاهش معنی‌دار مقدار DNA ژنومی بیمارگر در ریشه و حتی در خاک میکوریزوسفر می‌شود (Fillion et al., 2003). تاکنون، مطالعه چندانی درباره تأثیر قارچ‌های میکوریز آربوسکولار بر پوسیدگی سیاه ریشه نخودفرنگی انجام نشده است؛ بنابراین، هدف از این تحقیق ارزیابی تأثیر دو گونه *G. mosseae* و *G. intraradices* در کنترل بیماری پوسیدگی ریشه، میزان کلروفیل و فاکتورهای رشدی نخودفرنگی در شرایط گلخانه است.

مواد و روش‌ها

تهیه مایه تلقیح قارچ‌های میکوریز آربوسکولار در این تحقیق از دو گونه *Glomus mosseae* شامل Gerdemann & Trapp (Nicol & Gerd) و *G. intraradices* Shenck & Smith استفاده شد. جدایه‌های خالص هر دو گونه از مؤسسه تحقیقات پسته کشور تهیه و برای تکثیر این جدایه‌ها از گیاه یونجه استفاده شد. ابتدا، بذور یونجه با هیپوکلریت سدیم ۱۰ درصد به مدت ۵ دقیقه ضدعفونی سطحی شدند و پس از سه بار شست‌وشو با آب مقطر سترون (هر بار به مدت ۱۰ دقیقه) داخل ظروف یک‌بار مصرف پلاستیکی ضدعفونی شده با الکل اتیلیک و در میان دو لایه دستمال کاغذی اتوکلاو شده برای جوانه‌زنی قرار داده شدند. سپس، ۷-۸ بذر یونجه در گلدان‌های پلاستیکی ۸۰۰ گرمی کاشته شدند. ابتدا، در ته گلدان‌ها یک لایه ۳ سانتی‌متری از ماسه شسته سترون ریخته شد و سپس، روی آن یک لایه ۲ سانتی‌متری از مایه قارچ‌های میکوریز آربوسکولار و یک لایه ۳ تا ۴ سانتی‌متری نیز از ماسه سترون ریخته شد. بذور یونجه در لایه رویی کاشته شدند و روی آن‌ها با ماسه سترون پوشانده شد. آبیاری گلدان‌ها در حد ظرفیت مزرعه و با روش وزنی انجام شد. در طول دوره رشدی ۴۰ تا ۶۰ روزه از محلول

گونه‌های *Glomus* هستند (Caron et al., 1986; Hwang et al., 1992).

یکی از تأثیرات مهم قارچ‌های میکوریز آربوسکولار، افزایش رشد و میزان محصول در گیاهان است که معمولاً این کار از طریق بهبود جذب عناصر غذایی کم‌تحرک در محلول خاک نظیر فسفر، روی و مس (Al-) (Karaki and Hammad 2001) یا تسریع در جذب و انتقال آب و مواد غذایی به گیاهان است (Sheng et al., 2008, Smith and Read 2008). ارتباط دو طرفه قارچ‌های میکوریز آربوسکولار و گیاهان می‌تواند باعث افزایش سلامت گیاهان و غلبه بر تنش‌های زنده و غیرزنده شود (Barea and Jeffries 1995). توجه به این نکته نیز ضروری است که کارایی قارچ‌های میکوریز آربوسکولار به‌عنوان یک عامل کنترل‌کننده بیماری‌های گیاهی به فاکتورهای زنده و غیرزنده متعددی مانند دما، رطوبت، خاک، میزان فسفر خاک، ژنوتیپ میزبان و قارچ، زمان مایه‌زنی، میزان مایه بیماری و قدرت تهاجم آن و میکروفلور خاک بستگی دارد (Singh et al., 2000). کاهش بیماری در گیاهان میزبان کلنیزه شده توسط قارچ‌های میکوریز آربوسکولار نتیجه عکس‌العمل‌های متقابل و پیچیده‌ای است که بین گیاه میزبان و قارچ‌های میکوریز داخلی وجود دارد (Harrier and Watson 2004). مطالعات نشان داده است که قارچ‌های میکوریز آربوسکولار به‌طور مستقیم نسبت به عوامل بیمارگر عکس‌العمل نشان نمی‌دهند، بنابراین، فرآیندهای حفاظت احتمالاً از طریق مکانیسم‌های غیرمستقیم انجام می‌شود (Harrier and Watson 2004). جنس *Glomus* بزرگ‌ترین جنس در قارچ‌های میکوریز آربوسکولار است و تاکنون، حدود نود گونه برای آن توصیف شده است (Schwarzott et al., 2001). استفاده از *G. intraradices* علیه پژمردگی فوزاریومی گوجه‌فرنگی نشان داده است که وجود این قارچ میکوریزی باعث کاهش تعداد زادمایه‌های *Fusarium oxysporum* f.sp. *radicis-lycopersici* و بافت‌مردگی ریشه می‌شود (Caron et al., 1986). نتایج مشابهی در خصوص گیاه یونجه مایه‌زنی شده با سه گونه از *Glomus* نیز به‌دست آمده است که نشان می‌دهد علاوه بر افزایش وزن خشک اندام‌های هوایی گیاه یونجه، میزان زادمایه و

(Fus)، تیمار ۳: مایه‌زنی با *G. mosseae* (Gm)، تیمار ۴: مایه‌زنی با *G. intraradices* (Gi)، تیمار ۵: مایه‌زنی با ترکیب Gm+Gi، تیمار ۶: برهم‌کنش Gm با Fus (Gm+Fus)، تیمار ۷: برهم‌کنش Gi با Fus (Gi+Fus)، تیمار ۸: برهم‌کنش ترکیب Gm+Gi با Fus (Gm+Gi+Fus) Fus

کاشت بذور نخودفرنگی و مایه‌زنی با قارچ‌های میکوریز و عامل بیمارگر

بذور نخودفرنگی به مدت ۱۵-۱۲ دقیقه با هیپوکلریت سدیم ۵ درصد ضدعفونی و سه مرتبه (هر مرتبه به مدت ۵ دقیقه) با آب مقطر سترون شسته شدند. بذور به مدت ۲۴ ساعت در آب مقطر استریل خیسانده و برای جوانه‌زنی بین دو لایه دستمال کاغذی اتوکلاو شده قرار داده شدند. بعد از ۴۸ ساعت، بذور جوانه‌زده در گلدان‌های پلاستیکی دو کیلوگرمی کاشته شدند. ابتدا، در کف هر گلدان صد گرم از مایه قارچ‌های میکوریز (با حدود ۱۰۰۰ پروپاگول در هر گرم) ریخته شد و روی آن یک لایه ۱۰ سانتی‌متری از مخلوط خاک بکر پاستوریزه شده و ماسه شسته سترون (به نسبت ۱:۲) ریخته شد. سپس هشت بذر جوانه‌زده نخودفرنگی در هر گلدان قرار داده شد و روی آن‌ها با ۲ سانتی‌متر ماسه شسته سترون پوشانده شد. بعد از اطمینان از رشد گیاهچه‌ها، در هر گلدان پنج گیاهچه نسبتاً یکسان انتخاب و بقیه حذف شدند. گلدان‌ها در شرایط گلخانه به مدت چهار هفته نگهداری و رطوبت آن‌ها در حد ظرفیت زراعی و با وزن کردن گلدان‌ها تأمین شد. مایه‌زنی گیاهان نخودفرنگی با فوزاریوم، چهار هفته پس از کاشت بذور نخودفرنگی و اطمینان از کلنیزه شدن ریشه‌ها با قارچ‌های میکوریز انجام شد. یک روز قبل از مایه‌زنی، گلدان‌ها آبیاری شدند تا عمل مایه‌زنی راحت‌تر انجام شود. برای مایه‌زنی مقداری از خاک اطراف هر بوته کنار زده شد و در کنار طوقه هر گیاه به میزان ۸ میلی‌لیتر از سوسپانسیون اسپور با غلظت 1×10^6 اسپور در میلی‌لیتر ریخته شد. (در گیاهان شاهد ۸ میلی‌لیتر آب مقطر استریل استفاده شد). گلدان‌ها تا زمان بروز علائم بیماری در دمای ۲۵ درجه سلسیوس نگهداری شدند.

غذایی هوگلند نصف غلظت (بدون منبع فسفر) برای تأمین نیازهای غذایی گیاهان استفاده شد (Hoagland and Arnon 1950). بعد از این مدت، برای اطمینان از کلنیزه شدن ریشه‌ها با قارچ‌های میکوریز چند گلدان انتخاب و ریشه گیاهان پس از رنگ‌آمیزی بررسی شد. پس از اطمینان از کلنیزه شدن ریشه‌ها، آبیاری گلدان‌ها قطع شد و پس از دو هفته، اندام‌های هوایی به‌طور کامل جدا شدند. محتوای خاک گلدان‌ها به‌طور کامل مخلوط و برای خشک شدن به مدت ۱۰ روز در دمای اتاق نگهداری شدند. برای تهیه مایه قارچ‌های میکوریزی، ریشه‌های یونجه کاملاً خرد و به‌طور یکنواخت با خاک گلدان‌ها مخلوط شدند.

تهیه مایه *Fusarium solani* f.sp. *pisi*

برای تهیه سوسپانسیون اسپور قارچ *F. solani* f.sp. *pisi* ابتدا چندین بلوک میسلیمی به قطر ۵ میلی‌متر از حاشیه پرگنه هفت روزه قارچ انتخاب و به چندین تشتک پتری حاوی محیط کشت PDA (۳۹ گرم در لیتر، مرک، آلمان) منتقل شدند به‌گونه‌ای که در مرکز هر تشتک پتری یک بلوک میسلیمی قرار داده شد. تشتک‌های پتری در دمای ۲۵ درجه سلسیوس به مدت ۱۰-۷ روز نگهداری شدند و پس از افزودن ۱۰ میلی‌لیتر آب مقطر استریل به هر تشتک پتری، سطح پرگنه‌ها با یک میله L شکل سترون کاملاً خراش داده شد تا سوسپانسیونی از اسپورهای قارچ به‌دست آید. سوسپانسیون حاصل از پارچه ملامل عبور داده شد و با هماسیتومتر سوسپانسیون اسپوری به غلظت 1×10^6 اسپور در میلی‌لیتر تهیه شد.

بررسی تأثیر مایه‌زنی قارچ‌های میکوریز آربوسکولار بر بیماری پوسیدگی فوزاریومی نخودفرنگی

به‌منظور بررسی تأثیر قارچ‌های میکوریز آربوسکولار بر بیماری پوسیدگی فوزاریومی، آزمایشی با هشت تیمار به‌صورت فاکتوریل در قالب یک طرح پایه‌ای کاملاً تصادفی با چهار تکرار انجام شد. تیمارهای مورد استفاده به شرح زیر بودند:

تیمار ۱: شاهد (بدون قارچ‌های میکوریز آربوسکولار و فوزاریوم)، تیمار ۲: مایه‌زنی با *F. solani* f.sp. *pisi*

برداشت گیاهان و ارزیابی شاخص‌های مورد نظر

شش هفته بعد از مایه‌زنی فوزاریوم، برداشت گیاهان انجام شد. ابتدا، بخش‌های هوایی گیاهان در محل طوقه از ریشه‌ها جدا و یک گرم از برگ و ریشه‌ها به‌طور تصادفی برداشت شدند. برگ‌ها برای تعیین میزان کلروفیل در فریزر و ریشه‌ها به منظور رنگ‌آمیزی و تعیین درصد کلنیزاسیون قارچ‌های میکوریز آربوسکولار در محلول FAA (Formalin Acetic Acid Alcohol) نگاهداری شدند. ارتفاع ساقه گیاهان از محل طوقه با استفاده از خط‌کش اندازه‌گیری شدند. باقیمانده اندام هوایی و ریشه‌ها به مدت ۴۸ ساعت در آون ۷۰ درجه سلسیوس قرار داده شدند. پس از این مدت، وزن خشک آن‌ها تعیین شد. برای اندازه‌گیری میزان کلروفیل کل برگ‌ها از روش کیرک (Kirk 1968) و بهبودیان و همکاران (Behboudian et al., 1986) استفاده شد.

برای تعیین میزان کلنیزاسیون قارچ‌های میکوریز آربوسکولار از روش کورمانیک و مک گراو (Kormanik and McGraw 1982) و با کمی تغییر به شرح زیر انجام شد. ابتدا، یک گرم از ریشه گیاهان با آب مقطر کاملاً شسته شد و به مدت یک ساعت در لوله‌های آزمایش حاوی هیدروکسید پتاسیم ۱۲ درصد داخل بن‌ماری با دمای ۹۰ درجه سلسیوس نگاهداری شد تا رنگ‌بری ریشه‌ها انجام شود. پس از این مدت، هیدروکسید پتاسیم حذف شد. پس از شستن نمونه‌ها با آب مقطر، به مدت ۱۵ دقیقه در محلول آب اکسیژنه قلیایی در دمای اتاق نگاهداری شدند. سپس، نمونه‌ها به‌طور کامل با آب شست و شو داده شدند. در مرحله بعد نمونه‌های شسته‌شده در محلول اسید کلریدریک ۱ درصد به مدت ۳-۴ دقیقه نگاهداری و بدون شست‌وشو در داخل محلول لاکتوگلیسرول اسید فوشین ۰/۰۱ درصد به مدت یک ساعت قرار داده شدند. برای ارزیابی میزان کلنیزاسیون قارچ‌های میکوریز آربوسکولار در ریشه گیاهان، نود قطعه ۱ سانتی‌متری از ریشه‌ها روی اسلاید قرار داده شدند و با استفاده از میکروسکوپ دارای لنز مدرج اندام قارچ‌های میکوریز آربوسکولار داخل ریشه‌ها بررسی و شمارش شد (Vierheiling et al., 2005). نتایج به‌دست‌آمده با نرم‌افزار MSTAT C تجزیه و مقایسه میانگین‌ها با استفاده از آزمون دانکن انجام شد.

برای ارزیابی میزان کلنیزاسیون ریشه گیاهان توسط عامل بیمارگر *F. solani* f. sp. *pisi* مقدار مساوی از ریشه گیاهان انتخاب و به مدت ۲۰ دقیقه با آب شرب کاملاً شسته شدند. سپس، ریشه‌ها به قطعات ۵ میلی‌متری تقسیم شدند و پس از ضدعفونی با هیپوکلریت سدیم ۱۰ درصد (به مدت ۲ دقیقه) و سه مرتبه شست‌وشو با آب استریل و خشک‌شدن میان دستمال کاغذی روی تشتک‌های پتری حاوی محیط کشت عصاره سیب‌زمینی - دکستروز - آگار کشت داده و در دمای ۲۵ درجه سلسیوس نگاهداری شدند. برای هر گیاه چهار قطعه ریشه کشت داده شد و درصد کلنیزاسیون با نسبت ظهور پرگنه‌ها از قطعات آلوده به کل قطعات کشت‌شده محاسبه شد. ارزیابی شدت بیماری نیز براساس شاخص ۶ درجه‌ای (۰ تا ۵) ارائه‌شده توسط فیلیون و همکاران، در سال ۲۰۰۳ انجام شد.

نتایج

ارزیابی شاخص وزن خشک اندام هوایی و ریشه

براساس نتایج حاصل از جدول ۱، مایه‌زنی قارچ فوزاریوم باعث کاهش وزن خشک اندام هوایی و ریشه نخودفرنگی نسبت به تیمار شاهد شد، ولی تفاوت معنی‌داری را نشان نداد.

در مقابل مایه‌زنی Gm و Gi موجب افزایش وزن خشک اندام هوایی و ریشه شد که این افزایش نسبت به تیمار شاهد تفاوت معنی‌داری را در سطح ۱ درصد نشان داد، اما مایه‌زنی ترکیب دو قارچ میکوریز آربوسکولار (Gm+Gi) نتوانست باعث افزایش معنی‌دار وزن خشک اندام هوایی و ریشه نخودفرنگی شود. در تیمار برهم‌کنش Gm+Fus وزن خشک اندام هوایی و ریشه‌ها به‌طور معنی‌داری بالاتر از تیمارهای مایه‌زنی با Fus و شاهد بود؛ اما در تیمارهای برهم‌کنش Gi+Fus و (Gm+Gi)+Fus وزن خشک اندام هوایی و ریشه‌ها تفاوت معنی‌داری را با شاهد و تیمار مایه‌زنی با Fus نشان نداد. براساس نتایج حاصل از جدول ۱ مشخص شد که مایه‌زنی Gm می‌تواند به‌طور مؤثرتری باعث افزایش وزن خشک اندام هوایی و ریشه نخودفرنگی حتی در حضور قارچ فوزاریوم شود.

جدول ۱. تأثیر مایه‌زنی *Glomus mosseae* (Gm)، *G. intraradices* (Gi)، ترکیب Gm+Gi و برهم‌کنش آن‌ها با *Fusarium*

تیمار	وزن خشک ساقه (گرم در هر گلدان)	وزن خشک ریشه (گرم در هر گلدان)
شاهد	۱/۱۵ ^{cd}	۰/۵۵ ^{cd}
Fus	۰/۹۵ ^d	۰/۳۸ ^d
Gm	۲/۰۹ ^a	۱/۰۷ ^a
Gi	۱/۵۶ ^b	۰/۶۷ ^c
Gm+Gi	۱/۳۰ ^{bc}	۰/۵۵ ^{cd}
Gm+Fus	۱/۹۳ ^a	۰/۸۵ ^b
Gi+Fus	۱/۰۵ ^{cd}	۰/۳۹ ^d
(Gm+Gi)+Fus	۰/۹۶ ^d	۰/۳۸ ^d

در هر ستون، میانگین‌های دارای حروف مشترک، طبق آزمون دانکن در سطح ۱ درصد تفاوت معنی‌داری ندارند.

نداد. غلظت کلروفیل نیز در این تیمار با شاهد تفاوتی نداشت، اما اختلاف معنی‌داری با تیمار Fus داشت.

شاخص کلنیزاسیون قارچ‌های میکوریز آربوسکولار و فوزاریوم در ریشه

براساس نتایج جدول ۳، بیشترین میزان کلنیزاسیون ریشه در تیمار مایه‌زنی با Gm مشاهده شد که تفاوت معنی‌داری با Gi و Gm+Gi داشت. مایه‌زنی Fus باعث کاهش معنی‌دار درصد کلنیزاسیون قارچ‌های میکوریز آربوسکولار شد، با وجود این، درصد کلنیزاسیون ریشه در تیمار Gm+Fus نسبت به Gi+Fus و (Gm+Gi)+Fus بالاتر و دارای تفاوت معنی‌داری بود. قارچ فوزاریوم در غیاب قارچ‌های میکوریز آربوسکولار توانست ۶۳ درصد ریشه‌های میزبان را کلنیزه کند که در حضور این قارچ‌ها، درصد کلنیزاسیون ریشه‌ها به‌طور معنی‌داری کاهش یافت.

ارزیابی شاخص ارتفاع ساقه و میزان کلروفیل

براساس جدول ۲، مایه‌زنی Fus باعث کاهش معنی‌دار و مایه‌زنی Gm و Gi باعث افزایش معنی‌دار ارتفاع ساقه و غلظت کلروفیل نسبت به تیمار شاهد شد. تیمار مایه‌زنی ترکیب دو قارچ میکوریز آربوسکولار (Gm+Gi) تنها توانست ارتفاع ساقه را نسبت به تیمار شاهد به‌طور معنی‌داری افزایش دهد.

در تیمارهای برهم‌کنش قارچ‌های میکوریز آربوسکولار و Fus، تنها تیمار Gm+Fus توانست موجب افزایش معنی‌دار ارتفاع ساقه و غلظت کلروفیل نسبت به تیمار شاهد و مایه‌زنی با Fus شود. ارتفاع ساقه و غلظت کلروفیل در تیمارهای Gi+Fus نسبت به شاهد افزایش معنی‌داری را نشان نداد، اما این افزایش نسبت به تیمار Fus دارای تفاوت معنی‌دار بود.

در تیمار (Gm+Gi)+Fus ارتفاع ساقه تفاوت معنی‌داری را با تیمارهای شاهد و مایه‌زنی با Fus نشان

جدول ۲. تأثیر مایه‌زنی *Glomus mosseae* (Gm)، *G. intraradices* (Gi)، ترکیب Gm+Gi و برهم‌کنش آن‌ها با *Fusarium*

تیمار	ارتفاع ساقه (سانتی‌متر)	غلظت کلروفیل (میلی‌گرم بر گرم)
شاهد	۲۹/۰۵ ^{de}	۲/۴۵ ^{cd}
Fus	۲۵/۹۰ ^e	۱/۹۳ ^e
Gm	۴۳/۸۵ ^a	۳/۲۵ ^a
Gi	۳۷/۷۵ ^b	۲/۷۵ ^b
Gm+Gi	۳۳/۳۳ ^c	۲/۵۵ ^{bc}
Gm+Fus	۳۷/۷۵ ^b	۲/۸۰ ^b
Gi+Fus	۳۰/۴۰ ^{cd}	۲/۳۵ ^{cd}
(Gm+Gi)+Fus	۲۶/۷۵ ^c	۲/۲۵ ^d

در هر ستون، میانگین‌های دارای حروف مشترک، طبق آزمون دانکن در سطح ۱ درصد تفاوت معنی‌داری ندارند.

(Gm+Gi)+Fus مشاهده شد. بررسی شدت بیماری نیز روندی مشابه درصد کلنیزاسیون ریشه‌ها با فوزاریوم را

بیشترین و کمترین میزان کاهش درصد کلنیزاسیون فوزاریوم در ریشه‌ها به‌ترتیب در تیمارهای Gm+Fus و

نشان داد. بیشترین و کمترین شدت بیماری به ترتیب در تیمارهای Fus (۴/۲۵) و Gm+Fus (۱/۰۰) مشاهده شد. تیمارهای Gi+Fus و (Gm+Gi)+Fus از نظر شاخص شدت بیماری تفاوت معنی‌داری با یکدیگر نداشتند.

جدول ۳. تأثیر مایه‌زنی (*Gm*)، (*Glomus mosseae*) (*Gi*)، (*G. intraradices*) (*Gi*) ترکیب Gm+Gi و برهم‌کنش آن‌ها با *Fusarium solani* f.sp. *pisi* (Fus) بر درصد کلنیزاسیون ریشه با قارچ‌های میکوریز و قارچ فوزاریوم در گیاه نخودفرنگی

تیمار	کلنیزاسیون قارچ‌های میکوریز (درصد)	کلنیزاسیون قارچ فوزاریوم (درصد)	شاخص شدت بیماری (درصد)
شاهد	. e	. d	. d
Fus	. e	۶۳/۰ a	۴/۲۵ a
Gm	۸۹/۰ a	. d	. d
Gi	۷۱/۰ b	. d	. d
Gm+Gi	۵۸/۰ c	. d	. d
Gm+Fus	۷۸/۰ b	۳۱/۰ c	۱ c
Gi+Fus	۵۵/۰ c	۴۷/۰ b	۲/۲۵ b
(Gm+Gi)+Fus	۳۹/۰ d	۵۰/۰ b	۲/۷۵ b

طبق آزمون دانکن میانگین‌های با حروف مشابه در سطح ۱ درصد تفاوت معنی‌داری ندارند. شدت بیماری براساس شاخص فیلیون و همکاران، در سال ۲۰۰۳، محاسبه شده است.

بحث

پوسیدگی فیتوفتورایی ریشه گوجه‌فرنگی دارد؛ این نتیجه با یافته‌های این تحقیق در مورد پوسیدگی فوزاریومی نخودفرنگی مطابقت دارد. همان‌گونه که نتایج مربوط به ارتفاع ساقه گیاهان نخودفرنگی نشان داد در حضور Gm ارتفاع ساقه افزایش می‌یابد. گیری و همکاران (Giri *et al.*, 2005) نیز به افزایش معنی‌دار ارتفاع و قطر ساقه نهال‌های سنا (*Casia siamea*) در حضور *G. macrocarpum* و *G. fasciculatum* اشاره کرده‌اند. کاراگیانیدیس و همکاران (Karagiannidis *et al.*, 2002) نیز افزایش ارتفاع در گیاهچه‌های گوجه‌فرنگی و بادنجان مایه‌زنی‌شده با Gm را گزارش کرده‌اند. در این مطالعه مشخص شد که مایه‌زنی قارچ‌های میکوریز آربوسکولار می‌تواند باعث افزایش غلظت کلروفیل در مقایسه با شاهد و تیمار مایه‌زنی با Fus شود که این نتایج با نتایج تحقیق انجام‌شده در مورد لوبیای درختی (*Sesbania spp.*) کلنیزه‌شده با *G. macrocarpum*، گیاهچه‌های ماش مایه‌زنی‌شده با *G. clarum*، گیاهان ذرت مایه‌زنی‌شده با *G. mosseae* و یونجه پاکلاغی مایه‌زنی‌شده با *G. intraradices* مطابقت داشت (Rabie and Giri and Mukerij, 2004 ; Sheng *et al.*, 2008 ; Almadini, 2005). در این تحقیق مشخص شد که حضور قارچ فوزاریوم می‌تواند باعث کاهش کلنیزاسیون ریشه نخودفرنگی توسط Gm، Gi و Gm+Gi شود. کاراگیانیدیس و همکاران (Karagiannidis

در این تحقیق برهم‌کنش قارچ‌های میکوریز آربوسکولار و عامل بیمارگر *F. solani* f.sp. *pisi* در گیاه نخودفرنگی در شرایط گلخانه‌ای بررسی شد. نتایج نشان داد که کلنیزاسیون ریشه با قارچ‌های میکوریز آربوسکولار می‌تواند تأثیرات منفی پوسیدگی فوزاریومی ریشه نخودفرنگی را روی وزن خشک اندام هوایی و ریشه و ارتفاع ساقه کاهش دهد، نتایج این تحقیق با نتایج مطالعات ال - عسکر و رشاد (Al-Askar and Rashad, 2010) روی *F. solani* f.sp. *phaseoli* در لوبیا، عبدالفتاح و شبانا (Abdel-Fattah and Shabana, 2002) روی پوسیدگی رایزوکتونایی ریشه در باقلا و ال - حداد و همکاران (El-Haddad *et al.*, 2004) روی پوسیدگی سفید پیاز مطابقت دارد. همچنین، بالاتر بودن وزن اندام هوایی و ریشه گوجه‌فرنگی و بادنجان در تیمار برهم‌کنش Gm و *Verticillium dahliae* در مقایسه با تیمار مایه‌زنی با *V. dahliae* گزارش شده است (Karagiannidis *et al.*, 2002). مطالعات پوزو و همکاران (Pozo *et al.*, 1996, 1999, 2002) و تروتا و همکاران (Trotta, *et al.*, 1996) نیز نشان داد که وزن خشک اندام هوایی و ریشه گوجه‌فرنگی‌های میکوریزی که با *P. parasitica* مایه‌زنی شده بودند، در مقایسه با شاهد و تیمار مایه‌زنی با بیمارگر افزایش می‌یابد که این نتایج نشان داد که حضور Gm اثر محافظتی علیه

در این مطالعه Gm در مقایسه با Gi و ترکیب Gm+Gi تأثیر بیشتری بر فاکتورهای اندازه‌گیری شده نشان داد. بررسی‌های انجام‌شده نشان می‌دهند که اگر بیش از یک عامل بیوکنترل در منطقه ریزوسفر استفاده شود، ممکن است با توجه به تأثیرات مثبت و منفی آن‌ها بر یکدیگر، میزان عملکرد و کارایی آن‌ها تحت تأثیر قرار گیرد. به‌عنوان مثال دو میکروارگانیزم که یک منطقه به‌خصوص از ریشه را کلنیزه می‌کنند یا دارای یک زیست‌خون (نیچ اکولوژیکی) و نیاز تغذیه‌ای مشترک هستند، می‌توانند در زمینه‌های گفته‌شده با یکدیگر رقابت کنند و فعالیت و عملکرد یکدیگر را افزایش یا کاهش دهند (Janisiewicz and Bors 1995; Raaijmakers et al., 1995). چنین وضعیتی برای دو گونه *Pseudomonas putida* و *P. fluorescens* بر روی ریشه تربچه گزارش شده است، در این مورد مشاهده شده است که کلنیزاسیون ریشه تربچه توسط *P. putida* باعث کاهش میزان کلنیزاسیون آن با گونه *P. fluorescens* و در نتیجه کاهش عملکرد آن می‌شود (Raaijmakers et al., 1995). نتایج مشابه نیز در مورد تأثیر منفی برخی گونه‌های سودوموناس بر قارچ *Trichoderma harzianum* گزارش شده است (Hubbard et al., 1983). مطالعات نشان می‌دهند که برهم‌کنش‌های اختصاصی بین عوامل بیوکنترل می‌توانند در سرکوب کردن بیمارگرهای مختلف مؤثر باشند و اگر موجودات انتخاب‌شده برای مطالعات بیوکنترل تنوع ژنتیکی بیشتری داشته باشند علاوه بر دوام بیشتر در منطقه ریزوسفر فرایندهای متفاوتی نیز برای کنترل بیمارگر و کاهش بیماری خواهند داشت (Pierson and Weller, 1994). در این مطالعه از دو گونه *Glomus* استفاده شد که با توجه به اینکه هر دو جدایه از یک جنس هستند، می‌توانند مکانیسم‌های نسبتاً مشابه‌ای را در کنترل بیماری داشته باشند یا حتی مناطق مشابه‌ای از ریشه را کلنیزه کنند. هرچند نتایج این مطالعه نشان می‌دهد که *G. mosseae* نسبت به *G. intraradices* در کاهش بیماری و افزایش شاخص‌های رشد گیاه نخودفرنگی مؤثرتر عمل می‌کند، ترکیب آن با گونه *G. intraradices* باعث کاهش کارایی آن شد. پس، ممکن است که گونه *G. intraradices* با کلنیزه کردن

به کاهش معنی‌دار میزان کلنیزاسیون Gm در ریشه‌های گوجه‌فرنگی و بادنجان در نتیجه مایه‌زنی با *V. dahliae* اشاره کرده‌اند. تحقیقات گارمندیا و همکاران (Garmendia et al., 2004) نیز حاکی از کاهش درصد کلنیزاسیون سه گونه *G. deserticola*، *G. intraradices* و *G. dahliae* در ریشه‌های فلفل پس از مایه‌زنی بود که دلیل آن را رقابت میان بیمارگر و قارچ میکوریزی برای فضا و یا منابع غذایی ذکر می‌کنند. ژنگ و همکاران (Zheng et al., 2005) نیز کاهش جزئی میزان کلنیزاسیون *G. intraradices* را پس از مایه‌زنی *P. capsici* در فلفل گزارش و دلیل آن را وجود رقابت موضعی بیمارگر و قارچ میکوریز آربوسکولار عنوان کرده‌اند. همچنین، آن‌ها کاهش چشمگیر مرگ و میر فلفل‌های میکوریزی را بر اثر *P. capsici* گزارش کرده‌اند و این کاهش را نتیجه افزایش مقاومت در حضور قارچ میکوریز آربوسکولار می‌دانند. براساس مقایسه میانگین‌ها، در گیاهان مایه‌زنی‌شده با فوزاریوم اعمال هر کدام از تیمارهای مربوط به قارچ‌های میکوریزی باعث کاهش درصد کلنیزاسیون فوزاریوم و شدت بیماری ناشی از آن شدند.

نتایج این تحقیق با نتایج ژنگ و همکاران (Zheng et al., 2005) با قارچ میکوریز *G. intraradices* و عامل بیمارگر *P. capsici* روی فلفل و پی‌وزو و همکاران (Poza et al., 1999, 2002) با *P. parasitica* روی ریشه‌های گوجه‌فرنگی مطابقت دارد. براساس نظر بودکر و همکاران (Bodker et al., 1998) نیز رقابت میان قارچ‌های میکوریز داخلی و بیمارگر برای اشغال محل‌های روی ریشه از جمله دلایل کاهش شدت پوسیدگی ریشه در نخودهای میکوریزی است. از طرفی ترکیبات ضد میکروبی که توسط گیاه تولید می‌شود نیز در این مورد نقش دارند که این موضوع را مراندی و همکاران و کوردیه و همکاران نیز گزارش کرده‌اند (Cordier et al., 1998, Morandi et al., 1984). بسیاری از مطالعات انجام‌شده بر قارچ‌های AM نشان می‌دهند که قارچ‌های میکوریز داخلی به‌طور مؤثر می‌توانند باعث کاهش میزان بیماری‌های ناشی از قارچ‌های خاک‌برد و در نتیجه کاهش شدت بیماری شوند (Zambolim et al., 1983; Caron et al., 1986).

تأثیر عناصر غذایی به‌خصوص ترکیباتی که در سیستم دفاعی گیاه نقش بیشتری دارند، در برهم‌کنش قارچ‌های میکوریزی و بیماری پوسیدگی فوزاریومی ریشه بررسی شوند تا براساس آن بتوان سایر ساز و کارهای مؤثر در بیوکنترل و همچنین، شرایط مناسب برای مقاومت به بیماری را نیز مشخص کرد. همچنین، پیشنهاد می‌شود که تأثیر گونه‌های مختلف قارچ‌های میکوریزی به‌خصوص گونه‌های مختلف *Glomus* در مبارزه زیستی علیه بیماری پوسیدگی فوزاریومی ریشه ارزیابی شده و از بین آن‌ها بهترین و مؤثرترین گونه برای چنین مطالعاتی انتخاب و تکثیر شود.

ریشه نخودفرنگی باعث کاهش سطح کلنیزاسیون ریشه توسط *G. mosseae* شود و در نتیجه از کارایی آن در کاهش بیماری پوسیدگی ریشه و بهبود شاخص‌های رشد بکاهد.

در این تحقیق افزایش وزن خشک ریشه‌ها در گیاهان نخودفرنگی میکوریزی مشاهده شد. علاوه بر این ممکن است فعال‌شدن سایر ساز و کارهای دفاعی گیاهان میکوریزی در بیوکنترل پوسیدگی فوزاریومی ریشه مؤثر باشند. در مجموع و براساس نتایج به‌دست‌آمده پیشنهاد می‌شود که در مطالعات تکمیلی نقش ترکیبات پروتئینی، فیتوالکسین‌ها و همچنین،

REFERENCES

- Abdel-Fattah GM, Shabana YM** (2002) Efficacy of the arbuscular mycorrhizal fungus *Glomus clarum* in protection of cowpea plants against root rot pathogen *Rhizoctonia solani*. Journal of plant Disease Protection 109: 207-215.
- Al-Askar AA, Rashad YM** (2010) Arbuscular mycorrhizal fungi: a biocontrol agent against common bean *Fusarium* root rot disease. Plant Pathology 9(1): 31-38.
- Al-Karaki GN, Hammad R** (2001) Mycorrhiza influence on fruit yield and mineral content of tomato grown under water stress. Journal of Plant Nutrition 24: 1311- 323.
- Barea JM, Jeffries P** (1995) Arbuscular mycorrhizas in sustainable soil plant systems. In: Hock B, Varma A (eds.), Mycorrhiza structure, function, molecular biology and biotechnology, Heidelberg, Springer. pp: 521-559.
- Behboudian MH, Walker RR, Torokfalvay E** (1986) Effect of water stress and salinity on photosynthesis of pistachio. Scientia Horticulturae 29: 251-261.
- Bodker L, Kjoller R, Kristensen K** (2002) Interactions between indigenous arbuscular mycorrhizal fungi and *Aphanomyces euteiches* in field-grown pea. Mycorrhiza 12: 7-12.
- Caron M, Fortin JA, Richard C** (1986) Effect of *Glomus intraradices* on infection by *Fusarium oxysporum* f.sp. *radicis-lycopersici* in tomatoes over a 12-week period. Canadian Journal of Botany 64: 552-556.
- Cordier C, Pozo MJ, Barea JM, Gianinaz zi S, Gianinaz zi-Pearson V** (1998) Cell defense responses associated with localized and systemic resistance to *Phytophthora parasitica* induced in tomato by an arbuscular mycorrhizal fungus. Molecular Plant-Microbe Interactions 11: 1017-1028.
- El-Haddad SA, Abd El-Megid MS, Shalaby OY** (2004) Controlling onion white rot by using Egyptian formulated endo-mycorrhiza (Multi-VAM). Annals of Agriculture Science 49: 733-745.
- Fillion M, St-Arnaud M, Jabaji-Hare H** (2003) Quantification of *Fusarium solani* f.sp. *phaseoli* in mycorrhizal bean plants and surrounding mycorrhizosphere soil using real-time polymerase chain reaction and direct isolation on selective media. Phytopathology 93: 229-235.
- Garmendia I, Goicoechea N, Aguirreolea J** (2004) Effectiveness of three *Glomus* species in protecting pepper (*Capsicum annuum* L.) against Verticillium wilt. Biological Control 31: 296-305.
- Giri B, Mukerji KG** (2004) Mycorrhizal inoculant alleviates salt stress in *Sesbania aegyptica* and *Sesbania grandiflora* under field condition: Evidence for reduced sodium and improved magnesium uptake. Mycorrhiza 14: 307-3012.
- Harrier LA, Watson CA** (2004) The potential role of arbuscular mycorrhizal (AM) fungi in bioprotection of plants against soil-borne pathogens in organic and/or other sustainable farming systems. Pest Management Science 60: 149-157.
- Hoagland DR, Arnon DI** (1950) The water culture method for growing plants without soil. California Agricultural Experiment Station Circular 347: 1-32.
- Hubbard JP, Harman GE, Hadar Y** (1983) Effect of soilborne *Pseudomonas* spp. on the biological control agent, *Trichoderma hamatum*, on pea seeds. Phytopathology 73: 655-659.
- Hwang SF, Chang FA, Chakravarty P** (1992) Effects of vesicular-arbuscular mycorrhizal fungi on the development of verticillium and fusarium wilts of alfalfa. Plant Disease 76: 239-243.

- Janisiewicz WJ, Bors B** (1995) Development of a microbial community of bacterial and yeast antagonists to control wound invading postharvest pathogens of fruits. *Applied and Environmental Microbiology* 61: 3261–3267.
- Karagiannidis N, Bletsos F, Stavropoulos N** (2002) Effect of verticillium wilt (*Verticillium dahliae* Kleb.) and Mycorrhiza (*Glomus mosseae*) on root colonization, growth and nutrient uptake in tomato and eggplant seedlings. *Science of Horticulture* 94: 145-156.
- Kirk JTO** (1968) Studies on the dependence of chlorophyll synthesis on protein synthesis in *Euglena gracilis* together with a nomogram for determination of chlorophyll concentration. *Planta* 78: 200-207.
- Kormanik PP, MC Graw AC** (1982) Quantification of vesicular arbuscular mycorrhizae in plant roots. *In*: Schenk NC (ed.), *Methods and principles of mycorrhizal research*. APS Press, St. Paul Minnesota, USA. pp: 37-45.
- Morandi D, Bailey JA, Gianinazzi-Pearson, V** (1984) Isoflavonoid accumulation in soybean roots infected with vesicular-arbuscular mycorrhizal fungi. *Physiological Plant Pathology* 24: 357-364.
- Naseby DC, Pascual YA, Lynch JM** (2000) Effect of biocontrol strains of *Trichoderma* on plant growth, *Pythium ultimum* populations, soil microbial communities and soil enzyme activities. *Journal of Applied Microbiology* 88:161–169.
- Nene YL, Reddy MV, Haware MP, Ghanekar AM, Amin KS** (1991) Field Diagnosis of Chickpea Disease and their Control. International Crops Research Institute for the Semi-Arid Tropics. 56 p.
- Pierson EA, Weller DM** (1994) Use of mixtures of fluorescent pseudomonads to suppress take-all and improve the growth of wheat. *Phytopathology* 84:940-947.
- Pozo MJ, Azcon-Aguilar C, Dumas-Gaudot E, Barea JM** (1999) β -1,3-Glucanase activities in tomato roots inoculated with arbuscular mycorrhizal fungi and/ or *Phytophthora parasitica* and their possible involvement in bioprotection. *Journal of Plant Science* 141: 149-157.
- Pozo MJ, Cordier C, Dumas-Gaudot E, Gianiazzi S, Barea JM, Azcon-Aguilar C** (2002) Localised versus systemic effect of arbuscular mycorrhizal fungi on defence responses to *Phytophthora* infection in tomato plants. *Journal of Experimental Botany* 53: 525–534.
- Pozo MJ, Dumas-Gaudot E, Slezack S, Cordier C, Asselin A, Gianinazzi S, Gianinazzi-Pearson V, Azcon-Aguilar C, Barea JM** (1996) Induction of new chitinase isoforms in tomato roots during interactions with *Glomus mosseae* and/or *Phytophthora nicotianae* var. *parasitica*. *Agronomie* 16: 689-697.
- Raaijmakers JM, Van der Sluis I, Koster M, Bakker PAHM, Weisbeek PJ, Schippers B** (1995) Utilization of heterologous siderophores and rhizosphere competence of fluorescent *Pseudomonas* spp. *Canadian Journal of Microbiology* 41:126-135.
- Rabie GH, Almadini AM** (2005) Role of bioinoculants in development of salt-tolerance of *Vicia faba* plants under salinity stress. *African Journal of Biotechnology* 4: 210-222.
- Schwarzott D, Walker C, Schüßler ER** (2001) *Glomus*, the largest genus of the arbuscular mycorrhizal fungi (Glomales), is nonmonophyletic. *Molecular Phylogenetics and Evolution* 21: 190-197.
- Sheng M, Tang M, Chen H, Yang B, Zhang F, Huang Y** (2008) Influence of arbuscular mycorrhizae on photosynthesis and water status of maize plants under salt stress. *Mycorrhiza* 18: 287-296.
- Singh R, Adholeya A, Mukerji KG** (2000) Mycorrhiza in control of soil-borne pathogens. *In*: Mukerji KG, Chamola BP, Singh J (eds.). *Mycorrhizal Biology*. Kluwer Academic Publishers, New York. pp: 173-196.
- Smith SE, Read DJ** (2008) *Mycorrhizal Symbiosis*, 3rd ed. Academic Press.
- Trotta A, Varese GC, Gnani E, Fusconi A, Sampo S, Berta G** (1996) Interaction between the soil-borne root pathogen *Phytophthora nicotianae* var *parasitica* and the arbuscular mycorrhizal fungus *Glomus mosseae* in tomato plants. *Plant and Soil* 185:199–209.
- Vierheiling H, Schweiger P, Brundrett M** (2005) An overview of methods for the detection and observation of mycorrhizal fungi in roots. *Physiologia Plantarum* 125: 393-404.
- Westerlund FVJ, Campbell RN, Kimble KA** (1974) Fungal root rots and wilt of chickpea in California. *Phytopathology* 64: 432-436.
- Whipps JM** (2004) Prospects and limitations for mycorrhizas in biocontrol of root pathogens. *Canadian Journal of Botany* 82: 1198-1227.
- Zambolim L, Schenck NC** (1983) Reduction of the effects of pathogenic root-infecting fungi on soybean by the mycorrhizal fungus, *Glomus mosseae*. *Phytopathology* 73:1402-1405.
- Zheng HZ, Cui CI, Zhang YT, Wang D, Jing Y, Kim KY** (2005) Active changes of lignification-related enzymes in pepper response to *Glomus intraradices* and/or *Phytophthora capsici*. *J. Zhejiang University Science* 6: 778-786.